

Quinze dies a Urgain, traducció pionera del basc al català

Quinze dies a Urgain, Pioneering Translation from Basque into Catalan

ARITZ GALARRAGA LOPETEGI

agalarra@ucm.es

Universidad Complutense de Madrid

Recepción: abril de 2024. Aceptación: abril de 2024

Resum: Les traduccions literàries des de la llengua basca a la catalana han sorgit, han crescut i s'han consolidat en les darreres quatre dècades, a partir dels anys 80 del segle xx, a conseqüència dels canvis polítics i culturals coneguts en ambdós territoris. Abans, però, existeix alguna traducció pionera, com és la novel·la que analitza aquest article, *Quinze dies a Urgain*, de Jose Antonio Loidi, publicada l'any 1961. Detallant la gènesi i la realització d'aquesta traducció, veurem com van ser els inicis de la pràctica traductològica entre la llengua basca i la catalana.

Mots clau: traducció, llengües minoritàries, estudis ibèrics

Abstract: Literary translations from the Basque language into Catalan have emerged, grown and consolidated in the last four decades, starting in the 80s of the 20th century, as a result of the political and cultural changes known in both territories. Before that, however, there was some pioneering translation, such as the novel analyzed in this article, *Quinze dies a Urgain*, written by Jose Antonio Loidi, published in 1961. Detailing the genesis and realization of this translation, we will see how the beginnings of this literary translation practice between the Basque and Catalan languages were.

Keywords: translation, minority languages, iberian studies

Les traduccions literàries que es fan de la llengua basca a la catalana —i viceversa— són un fenomen relativament recent. En general, les traduccions que es fan de la llengua basca a la resta de llengües: és un fenomen que va anar agafant forma a principis dels anys 80 del segle xx, fet que deixa en evidència la relació directa existent entre el canvi polític i l'evolució cultural en el context basc. Des de l'any 2000 en endavant la producció cap a altres llengües ha experimentat un gran augment i les traduccions es veuen com un element necessari per donar a conèixer la literatura basca a l'exterior (Manterola 2014: 121-122). Aquesta és una visió que corrobora Ibon Urribarri en el seu article «Literatura vasca traducida al gallego»: «A partir del año 2000 se inicia una fase de consolidación: se traduce más a más lenguas, y los entes públicos, que hasta entonces fomentaban únicamente las traducciones al euskera, empiezan ahora a fomentar las traducciones de obras literarias vasca a otras lenguas» (2010: 253).

La primera traducció contemporània que es fa de la llengua basca a la catalana data de no fa tant: l'any 1982 es publica el que es pot considerar com a tret de sortida de les traduccions basco-catalanes, *Per què menut?*¹, de l'escriptora Arantxa Urretabizkaia. A partir d'aquesta publicació el degoteig no té aturador, continua de manera constant fins als nostres dies. No hem d'oblidar que la dècada de 1980 resulta una època molt convulsa políticament al País Basc, sobretot al sud, amb la configuració i instauració de les administracions pròpies que donaran pas a molts dels principals canvis socials i culturals que s'hi viuran al llarg de les següents dècades. La Comunitat Autònoma Basca, per exemple, focus principal dels canvis esmentats, juntament —en menor mesura— amb la Comunitat Foral de Navarra, aprova el seu Estatut d'Autonomia l'any 1979 (any precisament de la publicació de la versió original del llibre d'Urretabizkaia). La primera sessió del tot just constituït Parlament Basc, per exemple, lloc on resideix la sobirania o, millor dit, l'autonomia d'una part dels bascos, es produeix el 31 de març de 1980. La coneguda com a «Ley Básica de Normalización del Uso del Euskera», per la seva banda, que tenia com a objectiu «asegurar el desarrollo y la normalización del uso del euskera» (BOPV, 1982: 4), es va aprovar el 24 de novembre de 1982. I és precisament aquest any de 1982 el de la publicació de la primera traducció contemporània que es va fer del basc al català. A partir d'aleshores, doncs, comença un lapse de temps de 40 anys, quatre dècades que han estat vitals, en general per a la llengua i la cultura basques, i en particular per a la literatura basca i la seva traducció a altres llengües.

Fora d'aquesta època, és a dir, abans de l'any 1982, no hi ha gairebé res traduït del basc al català. Però aquest «gairebé» deixa entreveure que sí que hi ha alguna feina feta. Poca, és veritat, poquíssima, però val la pena analitzar-la una mica més en detall. Dintre del monogràfic dedicat per la revista especialitzada *Ínsula* a la literatura basca, *Harri eta berri: nuevos horizontes de la literatura vasca*, en l'article que porta per títol «Las literaturas gallega y vasca traducidas al catalán», el professor Jordi Julià parla de «la escasez de traducciones literarias del vasco al catalán en pleno franquismo, solo contando con *Poemes èuskars* (1946), aparecidos en el exilio francés, y con *Quinze dies a Urgain* (1961), de

¹ Publicat originalment en llengua basca l'any 1979 amb el títol *Zergatik panpox*.

Jose Antonio Loidi Bizkarrondo, novela policiaca de 1955 versionada gracias al buen hacer de Josep Aguirre, su traductor» (2020: 7).

Sobre l'antologia anomenada *Poemes èuskars* no es pot saber gran cosa, no més que en la base de dades bibliogràfiques del Grup d'estudis de traducció, recepció i literatura catalana TRILCAT, dintre de l'apartat «Traduccions d'obres literàries al català (1939-1975)», apareix una entrada amb l'epígraf *Euzkel Olerkikoj (Poemes èuskars)*. Partint de la base que la paraula «olerkikoj» (sic) no existeix en llengua basca —sembla ser una errata, encara que existeixi el terme *olerki* en basc, que significa «poema»—, es fa difícil esbrinar si existeix algun llibre original amb aquest títol. De fet, no existeix cap rastre de cap llibre que es digui així o d'alguna forma similar. A la mateixa base de dades se'ns indica que el tipus de publicació és un llibre, i es fa referència a la «Col·lecció La Via Tallada. Montpeller: Edicions de Poesia, 1946»².

Es pot trobar una mica més de llum al respecte en un llibre d'Albert Manent, *La literatura catalana a l'exili*: «es publicaren a Montpeller, poc després de l'alliberació de França, tres o quatre números de la revista *Poesia*, una branca de la qual seria la col·lecció “La Via Tallada”, que publicà tres llibres» (1976: 95). Un dels quals seria aquesta antologia de poemes bascos traduïts al català, *Euzkel Olerkikoj (Poemes èuskars)*, sense poder saber de moment quins són els poetes triats i traduïts, ni quins són els poemes seleccionats. Una pista a seguir podrien ser els llibres publicats com a conseqüència de la selecció dels poemes enviats als certàmens poètics organitzats amb motiu del Dia de la Poesia Vasca, als municipis de Rentería, Zarautz, Hernani i Urretxu a partir de l'any 1930, llibres publicats per l'associació Euskaltzaleak («Amants del basc»), i prologats tots per un dels màxims impulsors de la llengua i la literatura basques anteriors a la Guerra Civil espanyola, Jose Ariztimuño *Aitzol*.

Per a aquest article, però, ens interessa més l'altre títol que cita Julià, ja que es tracta de la primera mostra d'un llibre publicat com a tal en basc i traduït al català, d'un únic autor, autor rellevant per altra banda dintre del marc de la literatura basca de postguerra, com veurem de seguida. El llibre és, recordem-ho, *Quinze dies a Urgain*, i el va escriure Jose Antonio Loidi Bizkarrondo.

I.- LOIDI EN EL PANORAMA DE LES LLETRES BASQUES

Jose Antonio Loidi Bizkarrondo va néixer a Renteria, Guipúscoa, l'any 1916. De formació farmacèutic, va regentar una farmàcia durant tota la seva vida professional al municipi on es va instal·lar amb la seva família, Irun. Va publicar diferents articles sobre farmacologia —no només en publicacions basques, també de fora—, va ser jurat en diferents concursos científics i va impartir conferències arreu sobre la matèria. Més enllà de l'àmbit estrictament professional, era una persona preocupada per l'avenir de la cultura basca, i va dedicar gran part del seu temps a la creació d'un ensenyament en llengua basca, promo-

² <http://trilcatbd.upf.edu/node/32036>

vent, clandestinament, la creació de la primera escola en llengua basca d'Irun, fet que es va assolir el curs 1962-63.

Quant a la literatura, hi va fer la seva primera incursió, fregant la quarantena, precisament amb la publicació de la novel·la *Amabost egun Urgain'en*, considerada com la primera novel·la policíaca en llengua basca (és per això que es té en consideració i s'estudia en els manuals de literatura). El llibre es va publicar l'any 1955 a l'editorial Itxaropena³. Va obtenir una menció especial de la Reial Acadèmia de la Llengua Basca, de la qual, al cap de dos anys, Loidi esdevingué acadèmic col·laborador⁴. Amb aquesta entitat va participar, per exemple, i sense tenir un paper gaire central, en la configuració del basc estàndard tal com el coneixem en l'actualitat, fins que es va distanciar d'altres membres i va limitar molt la seva participació. Tot i això, l'any 1998, poc abans de morir, va ser nomenat acadèmic numerari. Més enllà d'algun conte en alguna publicació esporàdica, i algun projecte de novel·la inacabat, no va arribar a publicar cap altre llibre més de literatura.

La gènesi de la seva primera i única novel·la la trobem en un neguit personal, en aquest cas envers la llengua basca. Veient que tot i saber basc tenia dificultats a l'hora de llegir-lo i escriure'l, va decidir alfabetitzar-se llegint literatura en aquesta llengua i fent un intent de traduir alguna cosa de Georges Simenon. Però davant de les dificultats que la traducció li va plantejar, va decidir crear ell mateix una obra original, basant-se en el gènere literari que estava de moda aleshores a Espanya, la novel·la, i en el subgènere que triomfava, la novel·la policíaca. Així és com el resultat, *Amabost egun Urgain'en*, va obtenir un èxit destacable, ja que, a més de conèixer set edicions, cosa inaudita per a un llibre escrit en basc en aquella època, el van traduir al català al cap de poc temps, tot i les dificultats que veurem de seguida.

Iñaki Aldekoa parla de la primacia de la novel·la de tipus costumista en la literatura basca de postguerra, ja que, sent un corrent literari que venia d'abans, la Guerra Civil espanyola no va suposar en aquest sentit una ruptura o qüestionament (2004: 172). Cap a la dècada dels anys 50 aquest corrent seguia vigent en autors com Jon Etxaide (conegut per la seva novel·la *Joanak joan*, «El passat ja ha passat», també de 1955) i Eusebio Erkiaga (*Arranegi*⁵, 1958). Tot i així, Jose Antonio Loidi representa el primer intent de novel·la policíaca en llengua basca, amb *Amabost egun Urgain'en* (títol original i encara pre-normatiu, ja que, recordem, el basc unificat no es constitueix tal com el coneixem en l'actualitat fins a l'any 1968; el títol escrit correctament avui seria «Hamabost egun Urgainen»). Aquest llibre va suposar en certa manera una novetat en l'àmbit literari basc, com defensa Aldekoa «no tanto por la pericia narrativa (la verdad,

³ Editorial nascuda l'any 1932, que va renéixer l'any 1950 i es va convertir en referent de l'edició basca durant el franquisme, publicant autors consagrats, autors de la generació anterior a la Guerra Civil i sobretot autors de la nova generació de postguerra, com ara Jon Etxaide, Juan San Martín, Gabriel Aresti, Txomin Peillen, etcètera.

⁴ Hi ha dues figures dintre de l'Acadèmia: la de l'acadèmic col·laborador (euskaltzain urgazle) i la de l'acadèmic numerari (euskaltzain oso), sent aquesta última figura la de més prestigi.

⁵ Poble de ficció que té moltes similituds amb el municipi biscaí de Lekeitio.

un tanto rudimentaria: no existe un crimen) como por el ejercicio de objetividad y realismo que comporta la trama policíaca en sí misma» (2004: 172). Si bé és cert que el gènere de la novel·la policíaca va tenir continuació en la dècada dels 60 i posteriors, de la mà d'autors com ara Mariano Izeta o Txomin Peillen, aquesta novel·la de Loidi ha estat la que ha obtingut una millor acollida, si més no fins que la situació va començar a canviar i a normalitzar-se, també en l'àmbit de la literatura, amb la fi del franquisme.

Buscant textos de l'època que fan referència al llibre de Loidi, hem trobat aquesta crítica literària que va publicar Luis Mitxelena (el mateix que amb el temps es convertiria en un dels lingüistes bascos més importants, Koldo Mitxelena), publicat el mateix any 1955, al número 5-6 de setembre-desembre de la revista *Egan*, una de les publicacions clau per a entendre el relleu de l'activitat literària i cultural basca sota el franquisme. En el text, després de confessar les reticències cap a un escriptor novell com era Loidi (ja que, de fet, tot i estar a punt de complir 40 anys, era el seu primer llibre publicat) i manifestar que el gènere policíac no és ben bé del seu grat, expressa la seva sorpresa positiva un cop llegit el llibre:

Hona non sortu zaigun bapatean, idazle trebea ez ezik, askozaz gehiago behar duguna: nobelista bat. Ez du saiaketa luzeetan aritu beharrik izan. Badakizki, inon ikasi gabe, nobelagile batek jakin behar dituen gauzarik nagusienak. Pertsonak ederki ikusten ditu, bai barrendik eta bai kanpotik; nor bere bizia du, berez ari dira eta berez mintzatzen, inork behartu gabe. Badaki gertakariak bat besteari josten eta, hori aski ez dela, ederki, arin, zorrotz eta biziro, ematen dizkigu aditzera. Ezin dezakegu gehiago esan. Lehen urratsetan erakutsi digu Loidik, argi eta garbi, baduela nobelarako dohai berezia, horretarako jaioa dela⁶ (Mitxelena 1955).

Mitxelena saluda l'aparició, no sols d'un escriptor nou, sinó d'un novel·lista, i li destaca la construcció dels personatges, tant exteriorment com interiorment, ja que parlen per si mateixos, i també la manera de lligar les accions de la novel·la, senzilla i precisa. Ara bé, tot i saludar l'aparició d'un autor com Loidi i destacar les virtuts de la seva primera novel·la, no s'està d'assenyalar-li les mancances que ha trobat al llarg del text, bàsicament el tema, i la falta de costum respecte a l'ofici:

Liburu honen akatsak aipatu beharrik ez dago: hain daude axalean. Gaia ahulla du: ustekabeen sortua izanik, ez guretzat bakarrik, baita egilearentzat ere,

⁶ «Vet aquí com ha sorgit, no només un escriptor hàbil, sinó una figura que necessitem encara més: un novel·lista. No ha hagut d'estendre's molt. Coneix, sense haver-les après enlloc, les coses més importants que un novel·lista ha de conèixer. Observa les persones de manera brillant, tant per dins com per fora; totes tenen vida pròpia, actuen i parlen pel seu compte, sense que ningú les forci. L'escriptor sap lligar una cosa amb l'altra, i, si amb això no n'hi hagués prou, ens les fa saber de manera brillant, lleugera, exacta i vital. No podem dir res més. Loidi ens ha ensenyat ja des de les primeres passes, clarament, que té un do especial per a les novel·les, que ha nascut per a això» (les traduccions del basc al català d'aquests fragments són fetes per l'autor de l'article).

ustekabeko sortze horren ezaugarriak agerian daramatza. Lehen lana delako, ohiturarik eza ere nabari zaio, lanbidearen berri ongi ez dakien langilearen ohiturarik eza. Hutsune horiek, ordea, esan bezala, aise bete ditzake lanak⁷ (Mitxelena 1955).

Més a prop en el temps, estudiosos com Koldo Izagirre i Xabier Mendi-guren, en la seva antologia de la literatura basca, li reconeixen més mèrits a la novel·la de Loidi, ultra el seu paper de pioner: l'adaptació a les convencions del gènere policíac, la riquesa de la llengua utilitzada —en una època en la qual el basc, no ho hem d'oblidar, era perseguit—, i sobretot el fet de posar la literatura basca a l'altura del que s'estava fent a nivell europeu. Ho expliquen així:

Eleberri poliziakoa da Loidirena, generoaren legeak egoki betetzen dituena: delítua, honen inguruko misterioa, hau argitu nahi duen ikerlaria, detektibe honen gorabeherak eta arazoak... Hori guztia, euskara erraz, esapide jator ugariz edertuan idatzia. Liburu txukuna da Loidirena, bai kontaketa-teknikaz bai hizkera narratiboz ere, eta alde horretatik mesede handia egin zuen bere garaian, euskara zapaldurik, arbuiaturik eta ia debekupean zegoen hartan, Europa osoan bezalako lanak egin zitezkeela erakutsi baitzuen⁸ (Izagirre + Mendiguren 1998: 254).

II.- TRADUCCIÓ PIONERA (I ATZAROSA)

Malgrat les set edicions que va conèixer *Amabost egun Urgain'en* en llengua basca, és un llibre del que només existeixen dues traduccions; no s'ha publicat en castellà o en francès, per exemple. I de les dues traduccions que existeixen, l'única que no s'ha publicat en un context basc és la catalana: existeix una traducció més, en aquest cas recent a més, ja que la University of Nevada Press de Reno, als Estats Units d'Amèrica, va publicar l'any 2014 *Fifteen Days in Urgain*, traducció directa del basc a l'anglès realitzada per Nere Lete, lectora del Institut Basc Etxepare i directora del Departament d'Estudis Bascos de la Boise State University⁹. Però l'única traducció que s'ha fet en un context com-

⁷ «No cal esmentar les errades d'aquest llibre: són a la superfície. El tema és feble: havent sorgit tan inesperadament, no només per a nosaltres, també per a l'escriptor, se li veuen de seguida les característiques d'aquesta aparició sobtada. Com que és una primera obra, se li nota una falta de costum, la falta de costum del treballador que no coneix l'ofici del tot bé. Aquests buits, però, els pot omplir fàcilment el treball».

⁸ «L'obra de Loidi és una novel·la policíaca que compleix correctament les convencions del gènere: un delictu, misteri al voltant d'aquest delictu, un investigador que vol resoldre-ho tot, les peripècies i problemes d'aquest detectiu... I tot això amb una llengua fàcil embellida per nombroses expressions originals. És un llibre digne, tant pel que fa a les tècniques narratives com al llenguatge, i des d'aquest punt de vista va ser una aportació molt positiva a la seva època, quan la llengua basca estava trepitjada, rebutjada i gairebé prohibida, ja que va demostrar que es podien escriure obres com les que s'estaven fent a tota Europa».

⁹ Les ciutats que acullen aquestes dues universitats, Reno i Boise, situades respectivament als estats nord-americans de Nevada i Idaho, han estat històricament importants focus de recepció

pletament extern al basc i, a més, que s'ha fet de manera més o menys contemporània, és la catalana.

Com que la novel·la originalment es va publicar l'any 1955 i va tenir un cert èxit, a Loidi li van preguntar durant la seva vida sobre aquest èxit i també sobre les traduccions de la novel·la. Sobre la traducció al català va donar compte en dues entrevistes diferents, els anys 1985 i 1991 respectivament. En la primera, parla de com van demanar permís per a la publicació catalana i com aquest permís va ser denegat en un primer moment, degut a la implicació de dues llengües com el basc i el català, fins que se'ls va ocórrer presentar el llibre davant de la censura com un original en català. Un cop superat l'escull censor, *Quinze dies a Urgain* va aconseguir vendre 5.000 exemplars i exhaurir, en conseqüència, la tirada:

Bai, katalanera itzuli zuten, baina ez ziguten baimenik eman argitaratzeko, pentsa ezazu, euskarazko gauza bat itzuli, zein hizkuntzetara eta katalanera, ezta pentsatu ere halakorik. Azkenean jatorriz katalanezkoa balitz bezala argitaratu zuten, liburuan, noski, euskarazkoa zela ipinita. 5000 ale saldu omen ziren, eta ahitu egin zen, nik, dena dela ez nuen xoxik ere jaso, agindu bai, baina badakizu nolakoak diren katalanak. Frantsesera ere itzuli zen, baina ez zen argitaratu, gaztelaniaz ere gauza bera. Euskarazkoaren zazpigarren argitarapena edo kaleratzekotan direla uste dut¹⁰ (Loidi 1985).

2.1.- Topada amb la censura

El fet que aquesta traducció patís un intent de ser censurada queda reflectit en dues obres de referència que tracten el tema de la censura. D'una banda, Lara Estany Freire, a la seva tesi de 2019, *La censura franquista i la traducció catalana de narrativa als anys seixanta*, recull la fitxa de l'expedient de *Quinze dies a Urgain*, i manifesta:

de gent migrant d'origen basc. Prova d'això és que Dave Bieter, alcalde de Boise, capital de l'estat de Idaho, durant 19 anys (des del 2003 al 2019), fos no només descendent de bascos emigrats de Biscaia, si no a més bascòfon ell mateix, durant un temps l'únic alcalde bascòfon d'una capital a tot el món, fet que no succeïa ni a Bilbao, ni a Sant Sebastià, ni a qualsevol altre de les capitals basques. El fet que aquestes regions nord-americanes siguin un focus tan rellevant de la diàspora basca fa que a les seves respectives universitats els estudis de llengua i cultura basques siguin les més importants fora del País Basc, i que l'editorial que va publicar la traducció anglesa de la novel·la de Loidi, la University of Nevada Press, publiqui llibres de gran importància en aquest àmbit d'estudi, sobretot per donar a conèixer la realitat basca entre el públic anglosaxó.

¹⁰ «Sí, van traduir la novel·la al català, però no ens van donar permís per publicar-la, ni pensar-ne: publicar una cosa escrita originalment en basc i traduïda a més, a quina llengua i al català, era impensable. Al final van publicar el llibre com si fos una obra escrita originalment en català, tot i que en el llibre van posar que havia estat escrita en basc. Se'n van vendre 5.000 exemplars, se'n va exhaurir l'edició, de totes maneres jo no vaig veure'n un duro, me'ls van prometre, però ja saps com són els catalans. El llibre es va traduir al francès també, però no es va arribar a publicar. Al castellà, el mateix. Crec que estan a punt de publicar-ne la setena edició en basc».

Cap a mitjan octubre de 1960, gairebé un any després de l'última autorització, Santiago Albertí, que ja feia temps que intentava treure a llum literatura estrangera traduïda [...], va demanar el permís de *Quinze dies a Urgain* (*Hamabost egun Urgainen*, 1955), de l'autor basc Juan Antonio Loidi Bikarrondo, i de *Flors a la tomba de Clarisse* (*Domingo à Tarde*, 1961), de Fernando Namora, en traduccions de Josep Aguirre i Fèlix Cucurull, respectivament (Estany 2019: 110).

D'altra banda, Joan Mari Torrealdai manifesta, en el llibre *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura* («Tisores. Els llibres bascos i la censura de Franco»), que va costar molt que donessin el permís perquè el llibre de Loidi fos traduït, i que es va aconseguir amagant que l'original estigués escrit en llengua basca (2000: 121). Una mica més endavant, Torrealdai explica que va consultar l'expedient i que allà consta explícitament que és una edició en català. Així li ho va explicar el mateix Loidi a Torrealdai el 1985:

Gero, katalanera itzuli zutenean, berdin ibili ziren han ere. Euskaratik katalanera (zapaldu behar zen hizkuntza batetik, zapaldu behar zen beste hizkuntza batera alajaña!) zuzenean itzultzeko baimenik, ez zuten inolaz ere ematen. Bide horretatik ezer egitekorik ez zegoela ikusirik, *Quinze dies a Urgain*, sortzez katalanez idatzitako nobela bezala aurkeztu zuten zentsurara, handik hilabete batzuetara. Eta, horrela lortu zuten argitaratzeko baimena, gero, azaltzeko orduan, itzulpena zela aitortu bazuten ere liburuan. Guzi horretan hilabete asko joan ziren: hamar? hogeï?¹¹ (Torrealdai 2000: 121).

Evidentment, tot i l'enginy per superar la censura, és a dir, tot i haver presentat el llibre com si fos un original en català, dintre del llibre després es va explicar que era una traducció, tal com confirmarem més endavant en la fitxa que ens ha proporcionat l'editorial que el va publicar. A més a més, a l'entrevista que hem començat a veure abans, Loidi ens aclareix que van existir també traduccions de la seva novel·la al francès i al castellà, però que no van arribar a publicar-se, sense explicar els motius. En una altra entrevista, aquesta de l'any 1991, va explicar amb més detall com va anar el complicat procés de publicació de la traducció catalana:

Hemen ateratako lehendabiziko edizioa izan zen 55ean, eta segituan eskatu zidaten Katalanek nobela itzultzeko baimena, eta eman nien. Oso gauza xelebrea gertatu zen horrekin, zeren eta haiek katalanerazko itzulpena argitaratzeko baimena eskatu zuten, eta Madriden esan zieten «*de chiripa les hemos dado*

¹¹ «Després, quan van voler traduir el llibre al català, va passar el mateix. No donaven cap permís per traduir-lo del basc al català (imagina't, d'una llengua que s'havia de trepitjar a una altra llengua que també s'havia de trepitjar!). Com que van veure que per aquest camí no aconseguirien res, van presentar *Quinze dies a Urgain* davant la censura, al cap d'uns mesos, com una novel·la escrita originalment en català. I així és com van aconseguir el permís de publicació, tot i que després en el llibre posava que s'havia escrit en basc. Quants mesos es van perdre mentrestant: deu? Vint?».

permiso para publicarla en vascuence, o sea que cómo les vamos a permitir traducirla al catalán...» Katalanek denbora piska bat pasatzen utzi —urte bete edo bi— eta berriz ere argitaratzeko baimena eskatu zuten, baina oraingoan katalanerazko nobela bat balitz bezala, eta baimena lortu zuten, nahiz eta bertan jartzen zuen itzulpena zela, eta itzultzailea nor zen eta guzti... Garai haietako gauza harrigarriak...¹² (Loidi 1991).

Aquí, a més d'explicar molt gràficament la topada que van tenir amb la censura («*de chiripa les hemos dado permiso para publicarla en vascuence, o sea que cómo les vamos a permitir traducirla al catalán...»*), i com la van burlar, deixa veure també que «els catalans», com diu ell, li van demanar bastant aviat el permís per fer la traducció al català, encara que la publicació finalment es distanciés sis anys, els que van des de l'any de publicació de l'original en basc, 1955, a l'any de la publicació definitiva de la versió catalana, 1961. En aquesta mateixa entrevista, parla d'una altra qüestió que és interessantíssima, ja que fa referència a la figura del traductor.

2.2. Traductor(s)

Tant en el llibre, com en la fitxa que ens ha facilitat l'editorial, apareix el nom de Josep Aguirre com a traductor del llibre. Les recerques per indagar sobre aquest traductor havien resultat del tot improductives, fins que vam topa aquesta segona entrevista feta a Loidi. L'escriptor hi aclareix que, realment, Josep Aguirre no és més que un pseudònim, rere el qual s'amaguen, no una, sinó dues persones: un basc que sabia català i un català que havia après basc:

Bueno, liburuan agertzen zen Joxepa Agirre izeneko bat, baina bi izan ziren: katalaneraz zekien euskaldun bat, eta euskara ikasi zuen katalan bat. Gero niri gauza batzu galdetzen zizkidaten, eta horrela¹³ (Loidi 1991)

Degut segurament a una transcripció un pèl graciosa, el català Josep ha passat a ser Joxepa en l'entrevista, és a dir, un nom de dona —Josepa, efectivament—; o potser és una altra pista per conèixer quins van ser els vertaders traductors. Podríem descartar l'editor d'aquesta tasca de traducció, ja que, com va escriure Juan San Martín en l'obituari de Loidi, va ser el mateix Santiago Albertí qui va fer la proposta de traducció (1999: 1280). Més enllà de l'anècdota

¹² «La primera edició que van treure del llibre en basc va ser el 1955, i de seguida em van demanar permís per traduir-lo al català, i jo els vaig donar, és clar. Amb això va succeir una cosa curiosa, ja que ells van demanar el permís per publicar la traducció en català, i a Madrid els van dir 'de chiripa les hemos dado permiso para publicarla en vascuence, o sea que cómo les vamos a permitir traducirla al catalán...' Els catalans van deixar passar un temps, un any o dos, i van demanar un altre cop permís per publicar-ho, però aquest cop com si fos un llibre original en català, i així van aconseguir el permís, tot i que en el llibre posava que era una traducció, fins i tot qui era el traductor... Coses sorprenents d'aquella època».

¹³ «Bé, en el llibre apareixia una tal Joxepa (sic) Aguirre, però van ser dos: un basc que sabia català i un català que havia après basc. Després m'anaven preguntant coses a mi, i així ho van fer».

de la transcripció, però, aquesta pràctica de traducció, en la qual es combinen una persona que domina la llengua d'origen (en aquest cas el basc que sabia català) i una altra que domina la llengua d'arribada (el català que havia après basc), sense poder tan sols intuir-ho, és molt més contemporània del que sembla a primera vista, ja que una mica més del 20% de les traduccions que s'han publicat durant la darrera dècada, entre els anys 2010-2020, han anat a càrrec d'aquestes parelles de traductors (Galarraga 2022: 337).

2.3. Editorial

L'editorial que es va decidir a publicar *Quinze dies a Urgain* va ser Albertí Editor. Una editorial que en l'actualitat no desenvolupa un paper gaire rellevant en el món de l'edició en català, però que té una llarga trajectòria que val la pena conèixer per sobre. La poca informació actual que podem trobar sobre aquesta editorial ens la proporciona la web de la mateixa editorial. Segons hem pogut llegir, Albertí Editor avui dia és una editorial catalana independent que publica llibres en català de no ficció i de divulgació: històries, personatges, tradicions, costums... amb moltes fotografies, imatges i il·lustracions. Ja que la seva voluntat és que els seus llibres «arribin al màxim de gent possible»¹⁴.

Manuel Llanas recull també informació sobre aquesta editorial en el seu llibre *L'edició a Catalunya: el segle XX (1939-1975)* (Gremi d'Editors de Catalunya, 2006), però és significatiu que no ho faci en el que és la continuació cronològica, *L'edició a Catalunya: el segle XX (els darrers trenta anys)* (Gremi d'Editors de Catalunya, 2007), on ja no apareix cap referència a Albertí Editor. El desembre de 1954 Santiago Albertí va adquirir un projecte editorial acabat d'encetar a un home anomenat Joan Grasses, activista, que va adoptar el nom de «Nova Col·lecció Lletres», i va iniciar la publicació d'una col·lecció de llibres de butxaca. Va ser una aposta per la narrativa moderna catalana d'aquell moment, segons el propi Albertí, «una antologia incomparable de la novel·la d'avui» i un esforç per posar «la narrativa moderna a l'abast de tothom» (Llanas 2006: 242).

Dintre de la «Nova Col·lecció Lletres», que arriba a 1962 i a 68 títols i que aconsegueix 1.675 subscriptors, «predominen de forma aclaparadora els narradors autòctons (amb una clara voluntat d'alternar noms consagrats amb promeses)» (Llanas 2006: 240), entre els quals destaquen autors com Manuel de Pedrolo, Josep Maria Espinàs, Aurora Bertrana, Pere Calders, Baltasar Porcel i Rafael Tasis, entre molts altres. Enmig de tots ells, apareixerà un autor basc, Jose Antonio Loidi Bizkarrondo, l'any 1961.

Simultàniament, l'editorial va publicar quatre números d'una revista anomenada *Quart Creixent* (1957-1958) i va posar en marxa una altra col·lecció, «Els Autors de l'Ocell de Paper», «una sèrie de petits quaderns que pretenia bastir no pas menys que una antologia literària comprensiva d'assaig, narrativa

¹⁴ https://albertieditor.cat/index.php?route=information/information&information_id=4

i poesia dels països catalans» (Llanas 2006: 243). L'any 1961 Albertí Editor va publicar el *Diccionari castellà-català, català-castellà* i, el 1962, va crear amb uns quants socis més, Difusora General, l'única distribuïdora de llibres exclusivament en català des de 1939. Posteriorment, va editar les versions mitjana i petita del *Diccionari castellà-català, català-castellà* i el *Diccionari de la llengua catalana*, el conegut com a «diccionari groc» escolar. A partir dels anys 80, l'editorial s'orienta a les reedicions i actualitzacions dels diccionaris i l'any 1996, amb l'edició del *Diccionari de la llengua catalana il·lustrat*, s'inicia un canvi en l'enfocament editorial i la introducció de material gràfic.

Santiago Albertí (1930-1997) va ser, a més d'editor, també autor: l'any 1964 va publicar *L'Onze de Setembre*, «el primer llibre modern dedicat monogràficament a aquell episodi històric», segons es pot llegir a la fitxa del llibre, al qual va seguir el *Diccionari Biogràfic* en quatre volums i el treball històric anomenat *El republicanisme català i la restauració monàrquica (1875-1923)*, de 1972. I encara més, també va ser traductor de molts autors, entre els quals trobem a Antoine de Saint-Exupéry, autor que apareix al seu catàleg, a la «Nova Col·lecció Lletres» concretament. El que no sabem és si tenia algun coneixement de la llengua basca, encara que fos petit, com per formar part del binomi de traductors que sota el nom de Josep Aguirre va traduir al català el llibre de Loidi.

El 1997, després de la mort de Santiago Albertí, es va fer càrrec de l'editorial la seva filla, Elisenda Albertí, també escriptora i ex-diputada al Parlament de Catalunya en la VII legislatura; i, després d'una etapa d'actualització del fons editorial, es va reprendre la publicació de nous llibres i col·leccions dedicades a la no ficció i a la divulgació, amb la creació de les col·leccions «Orígens», «Àlbum» i «Història» que inclouen imatges, fotografies i il·lustracions. Avui en dia, tal com expliquen a la seva pàgina web, ofereixen llibres a mida, edicions especials, edicions per promocions, llibres de regal, publicacions per institucions, col·legis professionals, col·lectius...

Entre els llibres apareguts en la «Nova Col·lecció Lletres», que inclou en el subtítol «La narrativa moderna a l'abast de tothom», i amb anterioritat al llibre de Loidi, destaquen Josep Maria Espinàs, amb un total de cinc llibres, entre els quals *Dotze bumerangs* o *La trampa*, Manuel de Pedrolo, amb quatre títols, com ara *Es vessa una sang fàcil* o *Un món per a tothom*, Aurora Bertrana, que compta amb tres llibres dins de la col·lecció, *Camins de somni*, *Tres presoners* i *La nimfa d'argila*, altres autors molt rellevants de la literatura catalana, com per exemple Pere Calders, i, entre els autors traduïts, un autor del qual ja hem fet esment, Antoine de Saint-Exupéry, amb dos llibres, *Pilot de guerra* i *Terra dels homes*. Els llibres que es van publicar en aquesta col·lecció, almenys fins l'aparició de *Quinze dies a Urgain*, van ser escrits la gran majoria d'ells originalment en llengua catalana, 54 en total, i les traduccions no apareixen fins el número 36 de la col·lecció, amb *Pilot de guerra*, precisament: tres llibres en total son traduïts del francès i quatre del portuguès. La tercera llengua de la que es tradueix és el basc: *Quinze dies a Urgain* fa el número 61 d'aquesta col·lecció.

Elisenda Albertí, editora avui dia d'Albertí Editor, i filla de Santiago, ens va enviar la fitxa tècnica de *Quinze dies a Urgain* i va afegir en el missatge que

«no tenim correspondència ni anotacions dels llibres. Amb els anys molta informació ha desaparegut» (Galarraga 2022: 150). La informació que apareix a la fitxa del llibre és la següent:

- 1a edició: gener 1961
- coberta: Jordi Vila Rufas
- pàgines: 163
- preu de venda al públic: 30 pessetes
- especial: traduït del basc per Josep Aguirre; foto de l'autor a la contracoberta.

2.4. Recepció

En el breu text que fa de pròleg al llibre, i després d'explicar qui és l'autor i què trobarà el lector en aquesta novel·la, hi ha un paràgraf que posa de manifest la importància d'aquest llibre quant a les traduccions que es fan del basc, i que va més enllà, mostrant la simpatia però alhora també el desconeixement que tenen els catalans sobre els bascos. Com que no ve signat, no sabem qui el va escriure, si la parella de traductors, o el mateix Santiago Albertí —aquest punt no ens l'ha pogut aclarir la seva filla—. Val la pena reproduir sencer el paràgraf aquí, ja que apunta, en aquell llunyà any de 1961, amb molta claredat alguns dels mals que acompanyen les relacions basco-catalanes:

Aquesta traducció és possiblement —i així ho assenyalen algunes publicacions basques que ja n'han donat notícia— la primera versió íntegra d'un llibre literari basc a un altre idioma. Aquesta traducció col·loca així el català en lloc d'honor dins una literatura que de sempre ha merescut totes les simpaties dels llegidors catalans. Aquesta simpatia podrà concretar-se per primera vegada en una coneixença directa; coneixença que, a part dels mèrits intrínsecs de l'obra, constitueix un factor d'interès ben positiu per a aquesta versió, per tal com ens posa en desitjat contacte amb un món literari totalment desconegut del nostre públic (Loidi 1961: 8)

L'escriptor barceloní Estanislau Torres, per la seva banda, va publicar una ressenya crítica a la revista literària Serra d'Or l'any següent. En paraules de Torres, «sorpren que en una literatura com l'èuscar d'importància —almenys qualitativa— inferior a la nostra, hagi pogut ésser publicada una novel·la tan característicament policíaca com és *Quinze dies a Urgain*». De la novel·la destaca que «és remarcable que l'autor, malgrat certes expressions potser excessivament casolanes (fet atribuïble a la traducció), hagi sabut imprimir un caràcter tan diguem-ne “universal” a l'obra». I afegeix: «L'obra —que pot ésser reduïda simplement a trama— presenta un seguit d'encerts i, pràcticament, un defecte [...] Entre els primers cal assenyalar l'interès que desperta des de bon començament [...] Com a defecte d'una certa importància cal assenyalar la particularitat del desenllaç». La ressenya acaba amb un fragment elogiós de la traducció:

[C]al lloar l'autor per l'interès que demostra a posar al dia una literatura que per a alguns —com per a d'altres, la nostra— només té un valor que podria rebre el nom de «folklòric», i cal lloar també l'editor i el traductor per haver-nos posat en contacte directe amb una literatura que fins ara ens era pràcticament desconeguda a despit de la seva relativa —geogràfica almenys— proximitat (Torres 1962).

Curiosament, el primer exemplar d'aquest llibre que vaig aconseguir, en una plataforma de compravenda de llibres de segona mà, ja que està més que descatalogat i no és pot trobar en els circuits comercials de les llibreries, porta a la pàgina 3 una dedicatòria molt especial:

A Antonio Santillana

amb tota estima

Ernest Lluch

B. Octubre, 61

No he pogut esbrinar qui és aquest Antonio Santillana¹⁵ a qui estava dirigida la dedicatòria del llibre, però el nom d'Ernest Lluch el conec, malauradament, molt bé, ja que a banda de la seva faceta més pública com a polític del Partit Socialista de Catalunya —va arribar a ser Ministre de Sanitat i Consum entre 1982 i 1986, dintre del primer govern de Felipe Gonzalez—, sempre va manifestar una proximitat i un afecte molt grans cap al País Basc i les seves gents, sentiments que no li van servir per escapar de l'atemptat mortal que ETA va cometre contra ell el 21 de novembre del 2000, amb dos trets al cap, mentre es trobava al garatge del seu domicili de Barcelona. Bona prova d'aquest afecte que sentia és que regalés un exemplar de la primera traducció del basc al català a una persona per la qual sentia també estima. «Els qui el van matar devien ignorar-ho tot, fins i tots que Lluch era com a mínim tan basc com ells», ha arribat a dir Antoni Batista en el seu llibre *ETA i nosaltres* (Batista 2020: 171).

Per la seva banda, Jose Antonio Loidi va morir a la ciutat on va passar la major part de la seva vida, Irun. Avui dia, a més de la beca organitzada per l'Ajuntament d'Irun que porta el seu nom, i que pretén impulsar les àrees que Loidi va investigar al llarg de la seva vida —és a dir, l'antropologia, la filologia, la toponímia, la literatura, la sanitat pública, la hidrologia i la botànica—, la biblioteca municipal Carlos Blanco Aguinaga acull l'anomenat Fons Jose Antonio Loidi, on es poden trobar els llibres de la biblioteca de l'escriptor —bàsicament novetats de la literatura basca de la seva època—, i on, entre altres, hi podrien ser els papers que contenen la planificació del que havia de ser la seva segona novel·la, que mai va veure la llum. Però no hi són. Tampoc no hi

¹⁵ Podria ser aquest, però no estem del tot segurs:

<http://www.sgae.es/es-es/sitepages/EstaPasandoDetalleActualidad.aspx?i=2501&s=5>

ha gaire informació relativa a la traducció al català de la seva primera i única novel·la, tal com vam poder comprovar en la visita que vam fer a la biblioteca Carlos Blanco Aguinaga: un parell de retalls de premsa que es feien ressò de la publicació catalana, als diaris *El Diario Vasco*¹⁶ i *La Voz*¹⁷, amb data del 18 d'abril de 1961 i 23 de maig de 1961, respectivament; a més de la referència a la traducció al basc del propi Loidi d'un poema de Salvador Espriu, «Assaig de càntic en el temple»¹⁸.

III.- A TALL DE CONCLUSIÓ

Aquesta traducció pionera no va ser capaç d'obrir amb prou força la porta de les traduccions de la llengua basca a la catalana, ja que van haver de passar més de vint anys fins que es publicués la que podem considerar com la primera traducció en època contemporània, la primera que engega el seguit de traduccions que no han tingut aturador en les últimes quatre dècades, la novel·la *Per què menut?*, de l'escriptora Arantxa Urretabizkaia, publicada l'any 1982. Aquest llibre porta com a epíleg una conversa força interessant entre Urretabizkaia (Urretavizcaya encara aleshores) i Ibon Sarasola¹⁹, expressament introduïda per aquesta traducció al català. En aquesta conversa es fa referència, sobretot, a la situació de la literatura basca d'aquella època, però de retruc es fan unes poques observacions sobre les relacions entre la literatura basca i la catalana, i fins i tot sobre les traduccions entre ambdues llengües. Urretabizkaia parla, en concret, del que s'ha traduït de la llengua basca: «Al capdavall, parlem d'una literatura absolutament desconeguda fora d'Euskadi: uns quants poemes publicats en edició bilingüe (Aresti, sobretot), una novel·la traduïda al català (*Amabost egun Urgain'en*, de Loidi) i una altra al castellà (*100 metro*, de Ramon Saizarbitoria)» (1982: 53). Sarasola per la seva banda, per il·lustrar la situació de la literatura basca, la compara amb les literatures que té al voltant, també la catalana: «És que la literatura basca [...] es troba en una situació tal que al seu costat la immensa majoria de les literatures geogràficament properes (inclosa la catalana), comparades amb la nostra, són gairebé paradisos literaris i presenten semblances entre elles que no es donen aquí» (in Urretabizkaia 1982: 53). Sarasola acaba afirmant més endavant: «Entre nosaltres no es pot parlar, com és el cas de Catalunya, d'esplendor, decadència i renaixement. Només podem parlar de decadència, de decadència sense esplendor previ» (in Urretabizkaia 1982: 53).

Iniciatives com la publicació de *Quinze dies a Urgain* potser no van ajudar gaire a revertir aquesta situació de decadència de la literatura basca, però estem segurs de que van ser una contribució prou important per a les relacions, via

¹⁶ «El primer libro vascongado traducido al catalán, es una novela policíaca del escritor José Antonio Loidi».

¹⁷ «Versión catalana, francesa, inglesa y alemana de la novela de Loidi».

¹⁸ Traducció al basc publicada a la revista *Olerki*, l'any 1965.

¹⁹ Ibon Sarasola, professor de la Universitat de Barcelona entre els anys 1987 i 1999 de l'àrea d'Estudis Bascos.

traduccions, de les literatures basca i catalana que es van començar a establir més profundament a partir ja de la dècada dels 80 del segle XX i que avui dia gaudeixen d'una salut, no creiem que de ferro, però si més no més normalitzades que no pas fa una quarantena d'anys.

BIBLIOGRAFIA

- Aldekoa, I. (2004) *Historia de la literatura vasca*, Sant Sebastià, Erein.
- Batista, A. (2020) *ETA i nosaltres*, Barcelona, Pòrtic.
- BOPV (1982) Ley 10/1982, de 24 de noviembre, básica de normalización del uso del Euskera, «BOPV», núm. 160, de 16/12/1982.
- Estany Freire, L. (2019) «La censura franquista i la traducció catalana de narrativa als anys seixanta», Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Galarraga, A. (2022) «La literatura basca traduïda al català (1982-2020)», Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Izagirre, K. + Mendiguren, X. (1998), *Euskal literaturaren antologia*, Sant Sebastià, Elkar.
- Julià, J. (2020) «Las literaturas gallega y vasca traducidas al catalán», *Ínsula*, 883-884, pp. 6-9.
- Llanas, M. (2006) *L'edició a Catalunya: el segle XX (1939-1975)*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya.
- Loidi, J. A. (1961) *Quinze dies a Urgain*, Barcelona, Albertí Editor.
- Loidi, J. A. (1985) «Liburu gehiago idatzi eta irakurtzen da gaur egun», <https://www.argia.eus/argia-astekaria/1071/jaloidi-liburu-gehiago-idatzi-eta-irakurtzen-da-gaur-egun>
- Loidi, J. A. (1991) «Nobela botikarik onena denean», <https://andima.armiarma.eus/plaz/plaz1609.htm>
- Manent, A. (1976) *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona, Curial.
- Manterola, E. (2014) *La literatura vasca traducida*, Berna, Peter Lang.
- Mitxelena, L. (1955) «Amabost egun Urgainen», <https://kritikak.armiarma.eus/?p=6671>
- San Martín, J. (1999) «Jose Antonio Loidiren oroitzaz», *Euskera*, XLIV, pp. 1277-1281.
- Torrealdai, J. (2000) *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura*, Zarautz, Susa.
- Torres, E. (1962) «Quinze dies a Urgain», *Serra d'Or*, Any IV, número 11, p. 41.

Uribarri, I. (2010) «Literatura vasca traducida al gallego», *Traducción y autotraducción en las literaturas ibéricas*, pp. 251-262.

Urretabizkaia, A. (1982) *Per què menut?*, Sant Boi de Llobregat, Llibres del Mall.